

Vennastekoguduse käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis

Siinne sissevaade Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vennastekoguduse käsikirjakogusse ei ole täielik, vaid osutab selle ainulaadse kollektsiooni mitmekesisusele ja mõnele probleemile selle uurimisel, andes ülevaate kollektsiooni kujunemisest ja pakkudes huvi äratamiseks mõningaid rohkem isiklikele maitseotsustele kui analüüsile toetuvaid lugemisnoppeid. Teemakohast lisainformatsiooni saab huviline Rudolf Põldmäe ülevaadetest „Vennastekoguduse säilinud käsikirjad”, „Elulookirjeldused lugemismaterjalina”¹ ja teistest tema kirjutistest, kus enamasti on vaatluse all vennastekoguduse kirjalik pärand tervikuna. Siinses kirjutises piirdatakse kultuuriloolise arhiivi käsikirjakogudega, mis sisaldavad vennastekoguduse materjale.

Vennastekoguduse käsikirjakogu kujunemine

Teatavasti asutati Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA) Tartus Eesti Rahva Muuseumi (ERM) koosseisus 1929. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi, Akadeemilise Ajalooeltsi, Akadeemilise Kirjandusühingu ja ERM-i enese arhiivikogude ühendamisega, et eri institutsioonide valduses olevaid arhiive paremini hallata ja nende

kasutamist lihtsustada. Sellest tulenevalt moodustavad EKLA-s leiduvate vennastekoguduse materjalide keskse osa käsikirjad, mille kogusid 1910. aasta paiku ERM-i kaastöölised.² Omaaegseid säilituspõhimõtteid järgides on selle kogumi rahvaluulet sisaldavad käsikirjad antud hoiule Eesti Rahvaluule Arhiivi kirjandusmuuseumis.

Põldmäe andmeil seisis keerukas materjal kaua aega korrastamata, kuni ta 1933. aastal eesti kirjanduse ülemastme seminari astudes võttis selle töö professor Gustav Suitsu pealekäimisel enda peale. Põldmäe ülesanne oli käsikirjade provisorne korrastamine ja sedelkataloogi koostamine. Ei ole teada, kui kaugele Põldmäe oma tööga jõudis. Ta on meenutanud: „Käsikirjade päritolu ja sisu põhjalikumaks selgitamiseks oli vaja süveneda vennastekoguduse ajaloosse [...] Seminaritöö mõõtmel kasvasid pidevalt ega tahtnud alistuda lõplikule kokkuvõtmisele.”³ Võib arvata, et vajadus materjal läbi töötada ja uurimuseks vormistada sundis töö mingil etapil pooleli jätma. Igatahes hakkas Põldmäelt 1930. aastatel järjest ilmuma vennastekoguduse kirjanduse käsitlusi. Temast kujunes kauaks ajaks ainus selle valdkonna asjatundja Eestis. Põldmäe koostatud on vennastekoguduse kirjanduse peatükk 1965. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo” esimeses köites.⁴ Aastatel 1974–1975 koondas ta oma teadmised

² Samas, lk 398.

³ Samas, lk 13.

⁴ **R. Põldmäe**, Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul. – Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Peatoim E. Sõgel. Toim A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 205–229.

¹ **R. Põldmäe**, Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 398–424, 365–397.

mahukaks ülevaateks „Vennastekoguduse kirjandus”, mis jäi käsikirja kümneteks aastateks, kuni 2011. aastal andis selle välja kirjastus Ilmamaa.

Töö arhiiviga jäi aga ilmselt toppama. Alles 1973. aasta mais ja juunis on vennastekoguduse käsikirjakoguga EKLA-s tegelenud Leo Anvelt. 2. juulil 1973 koostatud aruandes nimetas ta, et on vennastekoguduse töötlemata fondi materjalidest moodustanud 327 säilikut, kontrollinud ja täiendanud varem töödeldud osa. Arhiivi korrastamise viis aga lõpule hoopis Velli Verev, kes on 1976. aasta 26. novembri aruandes märkinud, et vormistas 1976. aasta oktoobrist detsembrini säilikud, st kirjutas säilikutele pealkirjad, arhiiviviited jm vajaliku, nummerdas lehed ning kopeeris fondi nimestiku.⁵ See on vennastekoguduse arhiiv EKLA-s, käsikirjakogu nr 252, milles Verevi töö tulemusena oli registreeritud 486 säilikut ajavahemikust 1733–1914.

Vennastekoguduse arhiivi käekäik peegeldab olukorda, mis on valitsenud ühelt poolt eesti kirjandusteaduses, kus iga teema jaoks piisab laias laastus ühest uurijast, teiselt poolt EKLA-s: kuna arhiivi asutamisel peale on EKLA-s nappinud tööjõudu, siis on arhiive korrastatud vastavalt nende tähtsusele ja nõudlusele.⁶ Vennastekoguduse arhiivi korrastamisega tegeldi põhjalikumalt 1930. aastatel, kui Põldmäe korrastas seda oma uurijahuve silmas pidades, ja 1970. aastate algul, kui tal oli käsil vastav monograafia. See ei tähenda siiski seda, et töö teemakohase materjaliga oleks täiesti seisnud.

Vennastekoguduse ja vaimuliku sisuga käsikirjadena kirjeldatud materjali on EKLA-sse järk-järgult laekunud kuni 1988. aastani, kokku 25 laekumist 1934. aastast alates. Peaaegu pooled laekumised on olnud Teise maailmasõja aastatel 1940–1944. Suur osa sellest materjalist on korrastatud kas EKLA segakogusse, näiteks lauluraamatud⁷ ja pietistliku pastori Johann Heinrich Schuberti (1692–1757) jutlused Ignati Mihkli tõlkes aastast 1752,⁸ või varia-kogusse, näiteks „Sannomed meie armsa Kröönlandi-ma Wenna Tanieli ellamissest ja koio minemisest”⁹

Hulk peamiselt 1930. aastatel laekunud käsikirju, mille seas teadmata põhjusel on osa ERM-i vennastekoguduse käsikirjakollektsioonist, on aga jäänud korrastamist ootama. Seoses Eesti Keele Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisprojektiga „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavaras peeglis” (2025–2027), on jälle kord tekkinud suurem huvi selle unikaalse kogu vastu ning kavas on ka seni korrastamata materjal süstematiseerida ja kirjeldada. Lisaks on kavas kogu vennastekoguduse materjal digiteerida, et muuta see huvilistele kergemini ligipääsetavaks. See töö nõuab palju aega, sest ümmarguselt paarisaja aasta vanused rohkest kasutamistest väga määrdunud ja kohati kulumnud käsikirjad tuleb puhastada ja konserveerida, enne kui neid saab asuda süstematiseerima või digiteerima. Vaatamata sellele on praeguseks fondi 252 juurde korrastatud 57 säilikut (alates mapist 61:11). Nende hulgas on Põldmäe aastatel 1941–1942 EKLA-sse antud materjal (reg 1941/7, 1941/10, 1942/5), millega lisandus kogusse kümmekond elulugu, jutlusi jm.

⁵ EKM EKLA, f 370, m 58 ja 63.

⁶ Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kolleegiumi protokollid. – Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. aastapäevaks. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuri-loost 2.) Koost P. Noorhane. Toim T. Saluvere. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004, lk 150.

⁷ EKM EKLA, f 116, m 13:1, 16:1.

⁸ Samas, m 14:1.

⁹ EKM EKLA, f 169, m 200:8.

Vennastekoguduse käsikirju on EKLA-sse jõudnud ka teiste isikute ja institutsioonide kogudega. Hulk käsikirju leidub Eesti Rahva Muuseumi käsikirjade kogus (fond 21). Osa neist on Põldmäe tuvastanud vennastekoguduse käsikirjadena, nagu John Bunyani „Ristiinimese teekonna” tõlgete ära kirjad.¹⁰ Vennastekoguduse käsikirjade hulka kuuluvad tõenäoliselt ka Mihkel Sarapuu „Ühe mehe elu lugu mödaminewast aasta saajast temast enesest üles kirjodetu” ja „Se Johan Kalaisi Ello Käk.”¹¹ Kas sinna kuuluvad ka „J. F. Borsumi Reisiminne Konstantinopoli Lina, Juda nink Egipti male...”, „Kristusse tullemisse Pähhl. Sel 1. Dec. 1754” ja „Martin Pull'i kirjut. piiblipaksune jumalassõnaline raamat a. 1766”,¹² vajab veel kindlaks tegemist, nagu vajab terve see kogu läbivaatamist ja vennastekoguduse käsikirjad selles tuvastamist. Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogus on lauluraamatuid,¹³ vaimulikke jutustusi, näiteks Thomas Wilcoxi omal ajal populaarse „Kallid mee maggusad tilkad sest Kaljust Kristusest” tõlge põhjaeesti keelde aastast 1758,¹⁴ John Bunyani „Risti Innimesse tee-kond Taewa linna poole”,¹⁵ aga ka Mäletu Jaani autobiograafia, varasemaid eestlase kirjutatud elulugusid.¹⁶ Vennastekoguduse käsikirju on kogunud Jakob Hurt. Tema fondis 43 on need paigutatud sarja „Vanad vaimuliku sisuga käsikirjad”, mille hulgas on Lütsepa Jaani ehk Taeva Jaani elulugu;¹⁷ fondis 45 aga leidub muu hulgas tõlge

John Bunyani teosest „See Püha sõda...”, mille võis Põldmäe arvates tõlkida Urvaste koolmeister Mango Hans.¹⁸ Ka luuletaja Henrik Visnapuu käsikirjakogus – Visnapuu oli teatavasti ERM-i kaastöölaine¹⁹ – on üks vennastekoguduse lauluraamat.²⁰ Üht ja teist on mõnes teiseski isikukogus (Otto Alexander Webermann, Heino Kiik).

Vennastekoguduse käsikirjakogu struktuur

Vennastekoguduse käsikirjakogus (f 252) on esindatud kõik vennaste käsikirjaliigid, vaimulikud tarbetekstid, nagu kõned, jutlused ja manitsused, lauluraamatud, elulood, aga ka apokriifiline lugemisvara ja trükkis ilmunud raamatute ära kirjad. Suurem osa neist on tõkelist päritolu, kuid on ka algselt eesti keeles koostatud tekste, enamik lõunaeesti keeles. Põldmäe hinnangul pärineb põhiosa vennastekoguduse käsikirju XIX sajandi esimesest veerandist.²¹ Käsikirjade vanuse määramine on keeruline, sest harilikult on need dateerimata. Käsikirjal võib leiduda tõlke alus teksti daatum, kuid käsikiri ise, kas tõlge eesti keelde või selle koopia, pärineb suure tõenäosusega hoopis hilisemast ajast. Väga harva on käsikirjale märgitud selle tõlkimise, kopeerimise või käsikirja omandamise aeg, rääkimata teksti autori, tõlkija, kopisti või käsikirja omaniku nimest, mis teeb keeruliseks ka autorluse määramise.

Tarbetekstide hulgas on kõige enam, tublisti üle kahesaja, **kõnesid, jutlusi ja manitsusi**.²² Tekstina võiks olla nende

¹⁰ EKM EKLA, f 21, m 245 ja 267; R. Põldmäe, Vennastekoguduse kirjandus, lk 408.

¹¹ EKM EKLA, f 21, m 258 ja 266.

¹² Samas, m 111, 117 ja 233.

¹³ Nt EKM EKLA, f 192, m.A 7:1, 9:1, 10:1.

¹⁴ Samas, m.A 189:23.

¹⁵ Samas, m.A 185:7.

¹⁶ Samas, m.A 189:21. Selle teine variant on vennastekoguduse käsikirjakogus f 252, m 29:1.

¹⁷ EKM EKLA, f 43, m 43:6.

¹⁸ EKM EKLA, f 45, m 18:1.

¹⁹ Vt Visnapuu muljeid kogumisretkedelt: Henrik Visnapuu. (Vanavara kogumisretkedelt 7.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009.

²⁰ EKM EKLA, f 212, m 29:3.

²¹ R. Põldmäe, Vennastekoguduse kirjandus, lk 401.

²² Siin on teadlikult esitatud ainult käsikirjade ligikaudsed arvud. Esialgsel hinnangul võib

hulgas vanim „Üts Juttus Talwiste Pühhäl Kwandist Peetu Sel 1733 Aiastaial”. See on Urvaste õpetaja ja hernhuutliku kirjamehe Johann Christian Quandti (1704–1750) jutluse koopia. Käsikiri on kuulunud Paul Treffnerile (1802–1874), nagu märgib sissekirjutus „Paul Treffneri peris” raamatu esikaane siseküljel. Hugo Treffneri onu Paul Treffner elas mõisatöölisena Kuigatsi mõisas Sangaste kihelkonnas.²³ Sissekirjutused käsikirjades kinnitavad, et talle on kuulunud suur raamatukogu²⁴ nii tarbekirjandust kui ka apokriivalist lugemisvara.²⁵ Säilinud on ka tema koostatud tekste, näiteks „Minno P. Treffneri wimäne Manitsus kikile mino Latsile; Minno rahho paika saatmisse man: neile ette luggeta”.²⁶

Käekirja ning keelekasutuse järgi võiksid vanemate, XVIII sajandi käsikirjade näited olla „Üts Juttus, n[ink] Palwe Abbi Ello Rahwa Kummardamise man. Sel 25 Martii 1774. Welli Reichel”²⁷ ning „Üts Juttus Sest önsasd Krawist Zinzendorw peetu 1754”.²⁸ Herrnhuti vennastekoguduse loojalt Nikolaus Ludwig von Zinzendorfilt (1700–1760) on fondis 252 neli jutlust ja üks pulma- ehk saajalaul.

Teise suure rühma käsikirjakogus moodustavad **lauluraamatud**, mida on pisut üle kolmekümne. Nende maht võib ulatuda mõnest leheküljest pooleteise-

sajani, näiteks „Kannatamisse nink Ülestõssemisse Laulu” 1843. aastast²⁹ ja 1863. aastast pärinev nootidega varustatud lauluraamat.³⁰ Esimese maht on 145, teise maht 152 lehte. Tavapärasest laulu-repertuaarist erineb pisut „Krahw Zinzendorwi Pulma Laul”,³¹ mida oli lauldud krahvi pulmapäeval 7. septembril 1722 Ebersdorfs krahvi mõisas. Laulule lisatud selgitusest saab teada, et laul on välja kirjutatud „Meije armsa Peijo-Essadele prugimisses” ja seda võiks lasta noorpaarile ja kõigile saajalistele enne söömaega ette lugeda, „et Saja piddamisse ajal jutto laggedas es lääse, nink kahjoliikko liigsöminne nink liigjominne maad es löwwasse”. Laulu ära kiri (või tõlge) on tehtud 16. oktoobril 1855, nagu osutab daatum käsikirja viimasel lehel.

Omaette rühma moodustavad vennastekoguduse arhiivis **elulood**, mida praegu on fondis 252 üle kolmekümne. Enamasti on need muust rahvusest vendade elulood, aga kogumis on ka kaheksa naise elulood. Neist üks, aastaga 1863 dateeritud käsikiri jutustab 4-aastasest tütarlapselt: „Lühhikenne tähhele panemisse wäärt ellokäük üttest nelia ajastalissest Latsekessesse nimmega Anna Maria Sundberg...”.³² Eestlaste elulugusid on ainult üks, lühem variant Mäletu Jaani eluloost.³³ Tinglikult võiks elulugude hulka lugeda ka elu muutvate nägemuste kirjeldused, nagu „Üts Mannitsemine Lääbi Kambertaini taiwast Awwaltesdu Kigile Pattatsile” ja „Selle kattetõistkümne ajastaja wanno poisikesse säitse Näggemist”.³⁴

Mõnevõrra kompenseerivad eestlaste elulugude puudumist vennastekoguduse

seni korrastamata materjali hulgast lisanduda käsikirju igasse tekstiliiki. Žanrid on säilikute kirjeldamisel traditsiooniliselt esitatud nii, nagu on kirjeldatavas käsikirjas märgitud.

²³ A. Vösa, Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr 3/4 (141/142), lk 247.

²⁴ Vt nt EKM EKLA, f 252, m 12:8, 20:4, 27:5.

²⁵ Vt ka R. Põldmäe, Vennastekoguduse kirjandus, lk 406.

²⁶ EKM EKLA, f 252, m 43:12.

²⁷ Samas, m 39:15.

²⁸ Samas, m 43:3.

²⁹ Samas, m 62:2.

³⁰ Samas, m 70:2.

³¹ Samas, m 43:2.

³² Samas, m 27:3.

³³ Samas, m 29:1.

³⁴ Samas, m 27:2 ja 64:3.

käsitajakogus **kirjad ja kirjavahetused**. Neid on fondis 252 ainult 15 säilikut, mis sisaldavad kokku 22 kirja 13 adressandilt. Enamik neist on läkitatud Jaanimäe kogudusele Rõuge vallas ja Jaanimäe koolmeistrile, vennastekoguduse tegelasele Juhan Raubile (Johann Raupile, 1815–1878) ajavahemikus 1831–1873. Kõige varasem kirjend hulgast on Marcus Heinrich Windelkile kirja Jaanimäe kogudusele 20. VIII 1831. Windelkile oli Tartumaa ringkonna vennastekoguduse üldjuht. Kõnealuses kirjas veenab ta koguduseliikmeid laulude sõnu pähe õppima: „Nüüd tulleva jälle ne pikka pimmeda talve öddangu. Sis wõtke hendale wersi päest oppi, oppage sis ka ommi latse – opke neile ka laulda ne wisi, nink kui Teije nida tete eggaüts omman tallun, sis saap see üts hä hõlli ollema tõiste – nink Jummalahho se kige üllemb hä siin ilman saap kige teije waisusse man teije söamid täütma; sis ollete rikka kaddumata hä polest.”³⁵

Koolmeistri argipäevale heidab valgust Johann Leetsi kirja Johann Raupile 25. septembrist 1869. Kõne all on külaskäik teise velle juurde, kelle muret külaliste kostitamise kulude pärast on Leetsi püüdnud hajutada: „[---] minna mõtli, kül ma saan solast leiast sõnus, se om minno eggä päiwäne söök ja külm wessi kaiwun minno kallis jook. minna mõnni kõrd ka himmustas seddä mes mul ei olle, tullep sis meelde, mes Jaanist üteldi, ei peä wägewät sömä, ei kanget joma. – ent kui sada om, om annetedu ka se sõnna, ja teen kik mes mu tewä. ja söön mes muu söwa. nii om minnu luggu tõttega. ja pallen sis neild ka seddä andis, sest koolmeistret om pea ni kui küllä koer, ehk mõtsa hund. kost saab, sääld sööb.”³⁶

Lisaks eespool nimetatule leidub fondis 252 trükis ilmunud waimulike raama-

tute koopiaid, näiteks „Wõitelge! et teije wõiksite kitsast wärräwast sisse minna...”, mis on Tallinnas 1863. aastal ilmunud põhjaeestikeelse raamatu tõlge lõunaeesti keelde.³⁷ See on üks väheseid käsikirju, mille trükialgupära on arhiivi korrastajail õnnestunud kindlaks teha. Sisu pooldest ootamatud on kolm käsikirja majapidamise valdkonnast, „Ammeti asju kunst”, „Oppus Linnasse nink Õlle Teggemisest” ja „Oppus Willä n[ink] Kartohwli Wina teggemisse ülle” ning üks keeleajalugu puudutav käsikiri „Wõra kele Sõnna selletusse Ramat, N[ink] Tallina kele Sõnna Selletusse Ramatukenne”.³⁸

Käsikiri „Ammeti asju kunst”, mis sisaldab nõuandeid raua ja vase poleerimise, tinast asjade parandamise, raua- ja kiviaesja jätkamise ning paberi peale nähtamatute tähtede kirjutamise kohta, lõpeb tekstiga hoopis teisest valdkonnast ja nimelt luuvalu sõnadega: „Luu minna ütle sulle, // Jummalah pühhä sõnna, / Ja Temmä Poja tahtmist; / Pühä Waimo mele perrä: / Et sa omma Wallo jättät. // Jummalah se Essä. / Jummalah se Poja. / Jummalah se Pühä Waimo / nimmel Amen.”³⁹ See ei ole kindlasti ainus tekst, mis võiks kõnealuse käsikirjakogu juures huvi pakkuda rahvapärimuse uurijale. Mõnikord võib käsikirjade lugejat aga tabada ehe inimlik puudutus sajandite tagant, nagu märkus käsikirja „Estomihi im Jare 1778. Vom Reichel. Ehk Paasto Pühapäiwäl” esikaane siseküljel: „Tõstament om waja liggi wõtta”.⁴⁰

*Artikkel on valminud konverentsil „Kolo-
niaalkeelest rahvuskeeleks” 27. veebruaril
2025 peetud ettekande põhjal.*

KRISTI METSTE

³⁷ Samas, m 60:7.

³⁸ Samas, m 61:7–10.

³⁹ Samas, m 61:7, l 16.

⁴⁰ Samas, m 39:20.

³⁵ Samas, m 1:7.

³⁶ Samas, m 1:2.